

ÖNAL, R. Ç. (2023). "Trabzon Boztepe'de Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi Haziresindeki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları", *Palmet Dergisi*, (3), 125-160.

Geliş Tarihi: 27.02.2023
Kabul Tarihi: 28.03.2023
Araştırma Makalesi/Research Article

TRABZON BOZTEPE'DE ÂHÎ EVREN DEDE CAMİİ VE TÜRBEŞİ HAZİRESİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİ MEZAR TAŞLARI

OTTOMAN PERIOD TOMBSTONES IN THE CEMETERY OF AHÎ EVREN DEDE MOSQUE AND SHRINE IN TRABZON BOZTEPE

Raziye Çiğdem ÖNAL

Arş. Gör. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü

cigdemornek@ktu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-8860-5949>

Özet

*"Hiç bir şiir bir mezar taşı kadar milli olamaz. Çünkü onda
el emeği, göz nuru, sanat vardır ve onlar bize bizi anlatır"*

(Yahya Kemal Beyatlı)

Yahya Kemal Beyatlı'nın da dillendirdiği gibi mezar taşları milli kimliktir. Kimisinde isim, tarih, meslek, ölüm sebebi, kimisinde soya dair bilgiler bulunurken kimisinde de başlık tipleri ayırt edici özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk'ün var olmaya başladığı ilk dönemlerden günümüze kadar devam ettirilmiş olan mezar taşı geleneği, Osmanlı toplumunda oldukça önem verilen ve sanatsal değere haiz olan şekillendirmelerle devam etmiştir. Devletin yönetim merkezlerinde en erken örnekleri bulunan bu taşlar, zamanla tüm Osmanlı coğrafyasında kullanılmış ve Anadolu'da üstün niteliklere sâhîp bir arşiv oluşmuştur.

Bu birikimin güzel örneklerine sâhîp Trabzon, İpek Yolu üzerinde olması ve limanlarının varlığı ile devletin yönetim merkezi ile sürekli iletişim halinde olan, mimari ve süsleme ile ilgili gelişmeleri yakından takip eden kentler arasındadır. Şehrin ilk yerleşim yerlerinden olan Boztepe'de kentin eski mezarlıkları arasında sayılan Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi haziresinde bulunan mezar taşları, dönemin mezar taşlarındaki sanat anlayışının taşra kullanımlarını belgelemek adına çalışmaya konu olarak seçilmiştir. 1812-1910 yılları arasındaki yaklaşık yüz yıllık sürecin verileri olan 11 başucu, 10 ayakucu taşı ayrıntılı bir biçimde tanıtılıp değerlendirilmiştir.

Devrin edebi ve sanatsal anlayışını bir arada çözümlemeye fırsat veren bu eserler, genel olarak 19. yüzyıl eserleri olduğu için Osmanlı sanatının Batılı akımlardan etkilendiği sürecin dönemsel özelliklerini bünyesinde barındırmaktadır. Hem biçim hem de süsleme özellikleri açısından başkent üslubuna oldukça yakın örnekler olduğu tespit edilen bu taşlar, kültürel belleğin önemli temsilcileri arasında yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezar taşı, Trabzon, Boztepe, Osmanlı geleneği, Batılılaşma.

Abstract

“No poem can be as national as a tombstone. This is because they are handicrafts, they are an art, and they express who we are.”

(Yahya Kemal Beyatlı)

As Yahya Kemal Beyatlı once said, tombstones are national identity. Some contain details such as name, date, occupation, and cause of death, some have information on their ancestries, while others have distinctive features such as headdress types. The tradition of tombstones, which has been preserved since the first eras when the Turks began to exist, was continued in Ottoman society with highly important and artistic designs. These stones, the most exquisite examples of which were found in the main cities of the Ottoman Empire, spread throughout the Ottoman territories over time, ultimately creating an archive with superior qualities.

Trabzon, one of the cities with outstanding examples of this heritage, was in constant communication with the administrative center of the state with its location on the Silk Road and the presence of ports, and closely followed the architectural and ornamental developments. Boztepe, which is one of the highest hills of the city today, is one of the oldest settlements of Trabzon and the cemetery next to Âhî Evren Dede Mosque and Shrine is one of the oldest cemeteries. In the present study, 11 headstones and 10 footstones, which are the data of a hundred-year period between 1812-1910, were identified and evaluated in this cemetery.

Since these stones are generally 19th-century works, it has been concluded that they embody the periodic characteristics of the process in which Ottoman art was influenced by Western movements and that they are extremely close to the capital style in terms of their stylistic characteristics.

Keywords: Boztepe, Ottoman tradition, Tombstone, Trabzon, Westernization.

Giriş

Doğu Karadeniz Bölgesi'nin kadim kentlerinden biri olan Trabzon, tarihi süreci boyunca İskitler'den Roma'ya, Kommenos Hanedanlığından Osmanlı'ya birçok medeniyete ev sâhîpliği yapmış en eski

yerleşim yerlerindedir. Limanının varlığı ve önemli ticaret yollarının üzerinde bulunması, her zaman önem verilen bir merkez olmasını sağlamıştır (Önal, 2021a: 443). Trabzon'un eski çağlarından günümüze yaşanan tarihi ve kültürel gelişiminin izlerini barındıran önemli yerleşim yerlerinden biri de hiç şüphesiz limanın arkasında yükselen Boztepe'dir.

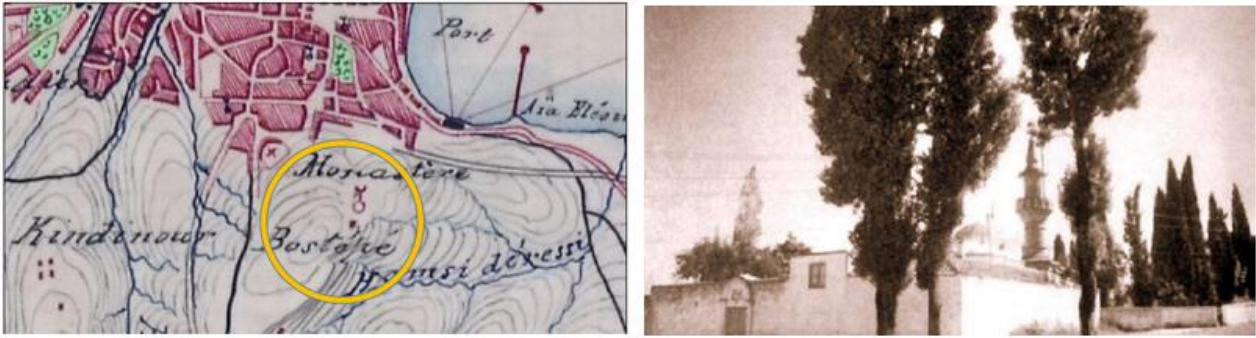
Boztepe, M.S. IV. yüzyıl sonunda Hristiyanlığın yayılmasına kadar başta Mytra olmak üzere Paganist inançların kült merkezi konumundadır. Aziz Eugenius'un çabalarıyla filizlenmeye başlayan Hristiyanlık döneminde yine ayin ve şenliklerin yapıldığı, duaların okunduğu merkez olma özelliğini sürdürmüş bir yerleşim olan Boztepe (Emir, 2016: 30-39), 1461'de Osmanlı İmparatorluğu'nun fethetmesiyle beraber İslamiyet'in de yayıldığı merkezlerden olmuştur.

Âhî Evren Dede, Orhan Gazi döneminde Hristiyanlığa karşı Müslümanlığı yayma girişimleri için Trabzon'a gönderilmiş, Müslüman toplumun yeni yerleşim yerlerinde huzur ve sükûnet içerisinde yaşamalarını sağlamak için ahlaki ve mesleki, iktisadi ve ticari, siyasi ve idarî alanda rol almıştır (Baş, 2012: 443). Halk arasında "evliya" olarak addedilen Âhî Evren Dede, 1351 yılında 67 yaşındayken şehit edilmiş ve maşatlıkta bir ceviz ağacının altına gömülmüştür. Manevi gücünün fetih sürecinde bile etkili olduğu düşünülen bu zat-ı muhterem, halk arasında dillendirilen bir rivayete göre yattığı yerden duyduğu rahatsızlığını Trabzon'un Akçaabathlı âlimlerinden Hacı Hakkı Baba'nın rüyasına gelerek anlatmıştır. Âhî Evren Dede'nin rüyada tarif ettiği yeri bulan Hacı Hakkı Baba, 19. yüzyılın ikinci yarısında naaşını buradan alarak bugünkü yerine defnetmiştir. Vasiyeti üzerine kendisi de Âhî Evren Dede Türbesi'nde evliyanın ayakucuna gömülmüştür (Sarı, 2016: 135-136).

Günümüzde Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi'nin etrafında bulunan hazirenin ne zamandan itibaren oluşmaya başladığı ile ilgili kesin bilgiler olmasa da belge ve kaynaklardan bazı çıkarımlar yapılabilmektedir. İlk kaynak Osmanlı arşivlerine yansıyan mahkeme süreçleri ile ilgilidir. Şöyle ki; Hacı Hakkı Baba, mezarı Boztepe'ye nakledip üzerine türbe etrafına cami ve zaviye inşa ettirmiş ve gelip geçenlerin yiyecek ihtiyacı için çevresinde bulunan araziye ağaçlar dikmiştir. Bölge halkı, kendi arazilerine yapılan bir müdahale olduğu iddiasıyla duruma karşı çıkarak şikâyette bulunmuştur. Bu şikâyetin araştırılmasına binaen Trabzon Valiliği'nden H.1285/M.1868 tarihinde arazinin incelendiğine dair gönderilen mazbatada (Baş, 2012: 445) geçen "...7 sene evvel kendi gayreti ve hayır sâhîplerinin yardımlarıyla Boztepe'de Âhî Evren Dede Türbesi'ni yapan Hacı Hakkı Baba..." ifadesi ile buradaki ilk yapılaşmanın H.1278/M.1861'de başladığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber Joseph Dussaud isimli Fransız bir mühendisin Trabzon Limanı için hazırlamış olduğu projeye (Yılmaz, 2015: 231) 1870 yılında çizdiği haritada (Harita. 1) mezarlığın bulunduğu alanı "cami" işareti ile belirlemesi burada daha önceden bulunan bir yapılaşmayı doğrular niteliktedir. Yine 15 Şevval 1289/16 Aralık 1872 tarihli arşiv belgesinde Âhî Evren Dede türbedarlığının Nazif Baba'ya verilmesinin istenmesi (Baş, 2012: 444) o

yıllarda türbenin var olduğunu işaret etmektedir. Bu durumda kompleksin avlu kapısı üzerindeki kitabesinde (Yüksel, 2000a: 152) ve açılış beraatında (Önal, 2021b: 253) geçen H.1308/M.1890 tarihini, daha eski belgelerin varlığı sebebiyle yeniden inşa ya da yenileme tarihi olarak kabul etmek doğru olacaktır. Bu yapımın Sultan Abdülhamid'in 1887 yılında Trabzon Valisi Kadir Paşa'ya gönderdiği 900 altınla yapıldığı kabul görmektedir (Baş, 2012: 444) (Foto. 1). 5 Zilkade 1318/24 Şubat 1901 tarihli yazının içeriğinde geçen türbe, zaviye ve mescidin Âhî Evren Dede kabrinin üzerine sonradan inşa edildiği bilgisi bunu doğrulamaktadır. 1883'de vefat eden Hacı Hakkı Baba'nın da burada medfun olduğu aynı belgeden anlaşılmaktadır (Şâhîn, 2020: 118).

Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi, günümüzde aynı avlu içerisinde yer almaktadır. Etrafı ise eğimli bir biçimde ilerleyen asimetrik planlı haziredir (Foto. 2-3).

Harita. 1. Joseph Dussaud'un Haritası (1870)

Foto. 1. Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi'nin 1900'lü yıllara ait görüntüsü (Belge, 2018: 44-45)

Foto. 2-3. Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi

Hazirede bulunan Osmanlı dönemi mezar taşları ile ilgili önceden belirtilmesi gereken en önemli husus, tarih aralığı 1812 ile 1910 arasında değişen taşların bazılarının farklı mezarlıklardan getirilmiş olması ihtimalinin yüksek olmasıdır. Buna dayanak olarak gösterilecek durumlardan birisi hazirenin tarihinin en erken 1860'lı yıllara kadar götürülebilmesi, diğeri ise tarihleri farklı olan mezarların aynı çerçeve içine alınarak mezar taşlarının bu betonarme dolguların üzerine konumlandırılmasıdır. Zira Trabzon

merkezde bulunan birçok hazirenin çeşitli sebeplerle yok edildiği, taşların birçoğunun kaybolduğu, tahrip edildiği ya da müze deposuna kaldırıldığı bilinmektedir¹. Bu mezar taşlarına yapılan müdahalenin ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmese de birçoğunun aynı aileye mensup kişilere ait olması sülalenin müdahalesinin olduğunu altını çizmektedir.

Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi haziresinde bulunan mezar taşları, yapıldığı döneme dair önemli bilgiler vermekle beraber döneminin sanat ortamını ve beğenisini de gözler önüne seren dikkat çekici eserler arasındadır ve daha önce yapılan çalışmalar da² kitabelerinin kısmen okunması dışında detaylandırılmamıştır. Literatüre katkı sağlamak adına hazırlanan bu çalışmada 5'i hazirenin doğu kısmında, 16'sı güney bölümündeki adalarda (Foto. 4-5) tespit edilen 21 mezar taşı kronolojik sıra takip edilerek tanıtılmış, bölgenin sanat ortamı içerisinde nerede durduğunu saptamak adına irdelenmiştir. Sanatsal değeri yüksek olan bu taşlar, Anadolu'daki diğer benzer örnekler arasında yer alması için belgelenmiştir.

¹ Dönemin İngiliz konsolosu W.M. Stevens, Trabzon'da 1860'li yıllara kadar 39 mezarlığın (21 Müslüman, 13 Rum Ortodoks, 1 Latin, 4 Ermeni) varlığından bahsetmiştir (Turgay, 1994: 67-68). Günümüzde Trabzon merkezde (Ortâhîsar) Boztepe, Tavanlı, Küçük İmaret ve sadece birkaç mezar taşının bulunduğu Müftü Camii mezarlıklarında Osmanlı döneminin izlerine rastlanmaktadır. Diğer mezarlıklar, tarih içinde gelişen olaylar ve Genç Cumhuriyet'in ideolojik kentleşme çabaları sebebiyle zamanla ortadan kaldırılmıştır. Örneğin; 1916 Rus işgali döneminde İskender Paşa, Gülbahar Hatun, Akçakale ve Dürbinar gibi tarihi hazireler bombardıman etkisinde tahrip edilmiştir (Bal, 2011: 558). 1937'de Trabzon'a gelen Eski Eserleri ve Anıtları Koruma Heyeti Üyesi Mimar Sedat Çetintaş'ın incelemesi üzerine yazdığı raporda çevresinde mezarlıkların da bulunduğu bazı Osmanlı eserlerinin yıkılabilecek derecede önemsiz olduğunu vurgulaması üzerine şehirde bir yıkım başlamış ve mezarlıklar ciddi oranda ortadan kaldırılmıştır (Düzenli, 2008: 98-105). Kentin en büyük mezarlıklarından olan İmaret Mezarlığı, günümüzde de varlığını sürdüren Atapark'ın yapımı, Kavak (Kabak) Meydanı Mezarlığı stadyum ve Askerlik Şubesi'nin yapımı, İskender Paşa Mezarlığı dönemin belediye binasının yapımı, Moloz ve Hızırbey Mezarlığı yol ve kamu binalarının yapımı, Meydan (Taksim) Mezarlığı ise park ve karakol binasının yapımı için kaldırıldığı bilinen mezarlıklardır (Bal, 2016: 694-705). Bu sürecin kayıp mezar taşları olmakla birlikte toplumsal hafızanın kaybolmaması adına yapılan çalışmalar da dikkat çekmektedir. Yerel yönetim idarecileri, müze görevlileri ya da halkın bizzat kendi sülalesine ait taşları koruma çabası yolunda atılan adımlar güzel sonuçlar vermiş, bu taşların bir kısmı kentin muhtelif alanlarında sergilenerek günümüze sağlam biçimde ulaşabilmiştir. Bunlardan bazıları Sülüklü Şehir Mezarlığı'nda, bazıları Ayasofya Camii bahçesinde sergilenirken bir kısmı Trabzon Müze Müdürlüğü tarafından depoda koruma altına alınmıştır.

² Trabzon merkezde bulunan bazı hazireler ve hazireler de bulunan mezar taşları ile ilgili bir takım monografik çalışmalar yapılmıştır. Öncelikle Murat Yüksel (2000) tarafından hazırlanan 5 ciltlik "Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeler" isimli çalışmada mezar taşlarının kitabeleri transkript edilmiştir. İçeriğinde Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi haziresinde bulunan mezar taşlarının bazılarının da kitabe çözümlenmeleri yapılmıştır. Bu çalışmada yer alan mezar taşlarının kitabelerinin transkripsiyonları için ilgili bilgilerden faydalanılmıştır. Hülya Ölçay (2004) tarafından hazırlanan "Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığı 19. Yüzyıl Kadın Mezar Taşları" ile Kader Yer (2004) tarafından hazırlanan "Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığı'ndaki 18. Yüzyıl Mezar Taşları" isimli yüksek lisans tezlerinde günümüzde de varlığını sürdüren Sülüklü Şehir Mezarlığı'na odaklanılmıştır. İsmail Gedikli (2010), "Akçaabat Yöresindeki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları" başlıklı yüksek lisans tezinde Mezarlık Camii ve Belediye mezarlığında bulunan mezar taşlarını tanıtırken, Sevinç Eren (2011), "Trabzon İli Gülbahar Hatun ve Tavanlı Camii Hazireleri ile Küçük İmaret Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları" isimli doktora teziyle bölgenin diğer önemli hazire ve mezar taşlarını tanıtmıştır.

Foto. 4-5. Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi Haziresinin doğu ve güney bölümü

1. Şatırzâde Osman Paşa'nın Zevcesi Mahbûbe Hânım'ın Mezar Taşları

Hazirenin güney kısmında bulunan mezar, 15 Şaban 1227/24 Ağustos 1812'de veba hastalığı sebebiyle vefat eden Mahbûbe Hânım'a aittir. Günümüzde yan tarafında bulunan Şatırzâde Ali Bey'e ait mezar (7) ile aynı çerçeve içine alınmıştır. Daha geç tarihte vefat eden Ali Bey'e ait lâhît kenarlarının her iki mezar içinde kullanılması, bu düzenlemenin sonradan yapıldığına ya da başka mezarlıklardan getirildikten sonra bu şekilde yerleştirildiği fikrini güçlendirmektedir (Foto. 6). Başucu ve ayakucu taşlarının lahdin kısa kenarları üzerinde yükselmesi özgün halinde bu taşlarında lâhît/sandık tipli bir mezara ait olduğunu göstermektedir, fakat lâhît kenarlarının nerede olduğu bilinmemektedir.

Kitabe³:

Şefâ'atî Li Ehli'l-Kebâiri Min Ümmetî (tuğra)
 Hüve'l Hayyü'l Bâkî
 Ser-bevvâbîn-i dergâh-ı cihândâri güzîn
 Ya'ni Şâtır-zâde Osman Ağa ma'rûfu'l-enâm
 Zevcesi Mahbûbe Hânım ya'ni bu hayru'n-nisâ
 Mükrim-i sâhib-tena'um sâyesi mesrûr-ı kâm
 Emr-i Bârî irci'î nâgâh irüb nâr-ı vebâ
 Çâresi el-hükmü takdîr-i Hüdâ-yı lâ yenâm
 Mâh-ı Şa'bân on beşinde leyle-i Cum'a ânın
 Rûh-ı pâki eyledi azm-i bekâ Dâru's-selâm
 Hak Te'âlâ rûh-ı pâkin şâd handân eylesün
 Hem şeffî' olsun Habîb-i Mustafâ yevmü'l-kıyâm
 Mazharî kerûbiyân cevherle târîhin dedi
 Eyleye Mahbûbe Hânım cennet-i Mevlâ makâm
 Sene, 1227

Şefaetim, ümmetimin büyük günah işleyen kısmınadır.
 O (Allah) diri ve ölümsüzdür.
 Seçkin hükümdarlık dergâhı kapıcılarının başı
 Yani herkesin bildiği Şatırzade Osman Ağa
 Eşi Mahbube Hanım, yani kadınların hayırlısı
 cömert bolluk sâhibidir, onun sâhîp çıktıkları sevinçlidir
 Aniden Allah'ın "dön" emri geldi veba ateşine tutularak
 Çaresi Allah'ın takdirine bağlıdır
 Şaban ayının on beşinde Cuma gecesi
 Onun temiz ruhu ölümsüzlük cennetine gitti.
 Yüce Allah temiz ruhunu şenlendirip sevindirsün,
 Allah'ın peygamberi Muhammed kıyamette şefaatchisi olsun
 Mazhari, meleklerin büyüğü (onun ölüm) tarihini dedi:
 Mahbube Hânım, Mevla'nın cennetinde yer eyleye!
 Sene, 1812

³ Kitabenin nazmı, on birinci satırda mahlası geçen Trabzon'lu şair Mazhari'ye aittir. Mazhari, ölüm tarihi için mu'cem (mücevher) tarih vermiştir. Nitekim on ikinci satırda sadece noktalı harflerin Ebced'le sayı değerleri toplandığında son satırdaki 1227 tarihine ulaşılmaktadır (Yüksel, 2000b: 167).

Başucu şâhîdesi (1a); 49 x 228 cm boyutlara sâhîp mermer malzemeli taş, kareye yakın dikdörtgen bir kaide (lahdin kısa kenarı) üzerinde yükselen düşey dikdörtgen plaka şeklindedir ve bitkisel bir tepelikle sonlanmaktadır. Kaide süslemesi, meyve dolu bir kâsenin merkeze alınıp bir silme ile çevrelediği, silmenin etrafının tam ortalarında inci tanesi barındıran istiridyeye kabukları ile dolgulandığı bir kompozisyona sâhîptir. Kenarlarda bulunan istiridyeler yönünde aynı istiridyeye formu tekrarlanmış ve bunlar C kıvrımları ile birbirine bağlanmıştır. Gövde ile kaide arasında bulunan yatay geçiş kuşağı, uçları çubuk formu C kıvrımları ve bu kıvrımlara dolanan akant yaprakları ile geçilmiştir. Şâhîdenin gövdesi yatay kuşaklar halinde 12 satıra bölünmüş ve sülüs karakterle kitabe hakkedilmiştir. Kitabenin üst kısmında ortasında inci bulunan istiridyeye ve istiridyenin her iki köşesinde C kıvrımlarıyla oluşturulan köşeliklerde dal, yaprak ve gül motiflerine yer verilmiştir. Gövde, ters U biçiminde bir bordürle sınırlandırılmış ve içinde yine bitkisel süslemelere yer verilmiştir. Üstte tam ortada bir fiyonk ile başlayıp yine aralarda fiyonklarla birbirine bağlanan dallar tüm bordürü dolaşmakta, bu dallardan ise çan çiçekleri ve uçları yaprak formu palmetler sarkmaktadır. Şâhîdenin bitkisel süslemeli başlığı, süslemede bir bütünlük oluşturacak şekilde ele alınmıştır. Tam merkezine hadis yazılı bir tuğra bulunmaktadır ve yaprak dolgulu bir dal ile çevrelenerek madalyona dönüştürülmüştür. Madalyonun etrafı yaprak sırtlı C kıvrımları ile dalgalandırılmış ve en üst kısmı ortasında inci barındıran istiridyeye ile taçlandırılmıştır (Foto. 7-9).

Foto. 6-9. Genel görünüm / Başucu Şâhîdesi / Tepelik / Kaide

Ayakucu şâhîdesi (1b); 49 x 228 cm boyutlara sâhîp mermer malzemeli taş, kareye yakın dikdörtgen bir kaide (lahdin kısa kenarı) üzerinde yükselen düşey dikdörtgen plaka şeklindedir. Kaidesindeki süsleme başucu şâhîdesinin kaidesindeki süsleme ile birebir aynıdır. Gövdesinde bulunan tezyinat oldukça ince işçiliğin ürünüdür. C kıvrımı şeklinde kıvrılan akant yapraklarının ortasından aşağıya doğru asılan palmet, gövdeyi bütünüyle süsleyen bitkisel tezyinatın başlangıç noktasıdır. Gövdesi yivli, iki yandan kulpları olan vazodan çıkan dal, karanfil, gül ve laleler ile bezenmiş, çiçekler dışında kalan alanlarda ise yapraklara yer verilmiştir. Şâhîdenin tepeliği, başucu şâhîdesi tepeliği ile bütünlük oluşturacak şekilde ortası inci istiridye kabukları, akant yaprakları ve C kıvrımları ile bezenmiştir (Foto. 10-13).

Foto. 10-13. Ayakucu Şâhîdesi / Gövde / Kaide /Tepelik

2. Şatırzâde Osman Paşa'nın Mezar Taşları

Hazirenin güney kısmında, diğer Osmanlı dönemi mezar taşlarının bulunduğu alandadır. Günümüzde başucu şâhîdesi ayakta, ayakucu şâhîdesi yarıya kadar toprağa gömülü iken bulunduğu alanın temizlenmesiyle ortaya çıkarılmıştır. Herhangi bir mezar yeri belirlemeksizin mezarlıkta atıl bir şekilde duran bu başucu ve ayakucu taşları, 8 Recep 1255/17 Eylül 1839 Perşembe günü ölen Şatırzade Osman Paşa'ya⁴ aittir. Mezar taşlarının kırık olan kısımları mezarın orijinalde yüksek çerçevele lâhît/sandık tipli bir mezara ait olduğunu göstermektedir, fakat yan yüzeyler günümüzde bulunmamaktadır.

⁴ Şatırzade Osman Ağa, Trabzon'un en eski ve köklü ailelerinden biri olan Şatırzadeler soyundandır. Bölgeye Fatih Sultan Mehmed'in fethiyle geldikleri ve tımarlı sipâhî zümresi olarak devlete hizmet ettikleri savunulan (Goloğlu, 2010: 110; Şevket, 2013: 177) aile fertlerinden biri olan Osman Paşa, 1790'lı yıllardan ölümüne kadar geçen sürede rüsumat tahsildarlığı, reaya subaşılığı, kapıcıbaşı gibi görevlerde bulunmuştur. Hatta Şatırzade Osman Ağa, Kalcızade Memiş Ağa ile birlikte Trabzon eyaletinin imdad-ı hazariyelerinin toplanıp merkez hazineye gönderilmesi konusunda bile görevlendirilmiştir. Eşkîyalık yapmaktan geri duran ve güçlerini mülk, emlak, mültezimlikler elde eden ailenin yüzyılın sonunda değişen şartlarla birlikte tutumu da değişmiştir. Örneğin; Şatırzade Osman Ağa hemşirezadesi Zaim, Bayburdlu oğlu Emin ve Emmizadesi İsmail ile birlikte 40-50 kişi ile birlikte eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuş, bunun üzerine dönemin valileri şehirden sürgün edilmelerini talep etmiştir. Devlet yetkilileri, sürgünün bir çare olamayacağını düşünerek Osman Paşa'yı Erzurum Mübayaacılığı'na atayarak kentten uzaklaştırma yolunu seçmiştir. Bu görevinden sonra 1827 yılında Anapa kaymakamı olarak

Kitabe⁵:

Hüve'l Hayyu Lâ-yemût	O (Allah) diri ve ölümsüzdür
Medîne-i Trabzon eşrâf	Trabzon şehrinin şerefli
Ve hânedân-ı kadîminden	ve köklü ailelerinden
Şâtırzâde merhûm ve mağfûr	Şatır oğlu merhum ve mağfur
Cennet-mekân firdevs-âşîyân	Yeri cennet, yuvası firdevs olan
Osman Paşa hazretlerinin	Osman Paşa hazretlerinin
Rûh-ı tayyibelerîçün	Güzel ruhları için
Rızâen lillâhi'l-Fâtîha	Allah rızası için Fatiha
Sene, 1255	Sene, 1839
Fi 8 B	8 Recep
Yevm Perşembe	Perşembe günü

Başucu şâhîdesi (2a); kareye yakın dikdörtgen bir kaide (lâhîtin kısa kenarı) üzerinde yükselen düşey dikdörtgen formlu mezar taşı 38 x 175 cm ölçülere sâhîptir. Mermer malzeme ile inşa edilmiş mezar taşı, mecdi kalıplı fes ile taçlandırılmıştır. Kaidenin yarısı kırılmıştır. Kalan bölümden bitkisel bezemeli olduğu anlaşılmaktadır. Gövde, ortada fiyonk yanlarda akant yapraklarıyla bezenmiş bir kompozisyon üzerinde yükselmektedir. Gövde yüzeyinde talik hatla hakkedilmiş 9 satırlık kitabe bulunmaktadır. Kitabenin üzeri yine fiyonk ve bitkisel motiflerle nihayetlendirilmiştir. Gövde üzerine yerleştirilen boyun kısmının üzerine fes oturtulmuştur (Foto. 14-15).

Ayakucu şâhîdesi (2b); 38 x 225 cm ölçülere sâhîptir, kareye yakın dikdörtgen bir kaide (lâhîtin kısa kenarı) üzerinde yükselen düşey dikdörtgen formludur. Kaide merkezinde vazoya yerleştirilmiş çiçekler süslemenin merkezini oluşturmaktadır. Vazonun gövdesi perde motifi ile süslenmişken, iç kısmına gonca güller yerleştirilmiş, tepe kısmı karanfil ile sonlandırılmıştır. Güllerin arkasından doğan dallar vazonun kenarına doğru aşağıya sarmakta ve yine yaprak ve güllerle tezyin edilmiştir. Bu kompozisyon, yuvarlak hatlı bir kemerle sınırlandırılmış, kemer ortasına denk gelen yerde mine çiçeği, köşeliklerinde ise yine dal ve palmetler kullanılmıştır. Kaide üç yönden bordürlerle sınırlandırılmış, sağ ve solda ortası incili istiridyeye üst bordürde ise kıvrım dal ve yapraklara yer verilmiştir. Şâhîdenin gövdesi, yuvarlak formlu bir düzenleme göstermektedir. Gövdesi yivlerle hareketlendirilmiş vazonun içinden çıkan dallar, dalları süsleyen yaprak ve lale motifleriyle plastik etkisi yüksek bezemeler dikkat çekmektedir. Şâhîdenin yuvarlak kemerli kısmı, volanları yivlerle belirginleştirilmiş iki yana sarkan

görevlendirilen Osman Paşa, ardından 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Rusların Bayburt'u işgal etme girişimlerine karşı bölgeye gönderilmiştir. Ayanlıktan miri miran rütbesiyle "paşa"lığa kadar yükselmeyi başaran Osman Ağa, geçmişten gelen ailevi gücü ile birlikte Trabzon tarihinde etkin isimlerden biri olarak yer almıştır (Yürük, 2016: 37-38; Güven, 2002: 348).

⁵ Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yüksel, 2000b: 168-169).

perde motifi ve püskül ile tezyin edilmiştir. Gövde üzerine aşağıdan yukarıya doğru daralır formda üç boğumlu topuz başlık yerleştirilmiştir (Foto. 16-18).

Foto. 14-18. Başucu Şâhîdesi / Başlıklar / Ayakucu Şâhîdesi / Gövde

3. Şâtırzâde Süleyman Bey'in Mezar Taşları

Hazirenin güney kısmında diğer Osmanlı dönemi mezar taşlarının bulunduğu alanda, yan yana dizilmiş ve etrafı beton bir çerçeve yapılarak belirginleştirilmiş üç mezarın sol kısmındaki mezar (Foto. 19-20), H.1286/M.1869 yılında vefat eden Şâtırzâde Süleyman Bey'e aittir.

Kitabe⁶:

Âh zi-evzâ'-ı çarh
Nesîbü'l-asl Şâtır-zâde ya'ni kim Süleyman Bey
Eben an-ced idi ol hânedân-ı râsihu'l-erkân
Çeküb el bu ribât-ı köhne-i dehr-i denîden vâh
Bütün evlâd u ahfâdını etdi hecr ile giryân
Felek hân-ı hayâtın kıldı tay pehnâ-yı âlemden

Feleğin hallerinden (ettiklerinden) dolayı ah!
Soyu temiz Şatır oğlu yani Süleyman Bey,
babadan dededen temeli sağlam bir aileye mensup olup
Bu alçak dünyanın köhne hanından el çekerek
bütün çocuklarını ve torunlarını ayrılığıyla ağlattı vah!
Felek, âlemin genişliğinden onun hayat sofrasını dürdü

⁶ Kitabenin nazmı, Trabzon'lu şair Akif tarafından yazılmış, onuncu mısırda ölüm tarihi tam olarak verilmiştir. Sayı değerleri Ebcad hesabına göre toplandığında 1286 sayısına ulaşılmaktadır. Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yüksel, 2000b: 170-171).

Na'im-i bâğ-ı cennetle ânı dil-sîr ede Yezdân
 Tarîk-i Kadîrî-ye mensûb idi ihlâs ile çünki
 Cenâb-ı Gavs ola mahşerde ânın sâhibi her ân
 Kemâl-i hüzn ile târîh-i fevtin söyledim Âkif
 Süleyman Bey fenâdan göçdi rahmet eyleye Mennân
 Sene, 1286

Allah, na'im cennetinin bahçesiyle onun gözünü ve gönlünü tok kılsın!
 Gönülden bağlılıkla Kadiri tarikatına mensuptu,
 Gavs-ı Â'zam, mahşer gününde O'na her an sâhîp olsun
 Ey Akif, derin hüznle onun ölüm tarihini söyledim:
 Süleyman Bey yoklu dünyasından göçtü, Mennan Allah rahmet eyleye
 Sene, 1869

Başucu şâhîdesi (3a); 39 x 145 cm ölçülere sâhîp olan düşey dikdörtgen formlu şâhîdenin malzemesi mermerdir. Başlığı, kısa bir boyun üzerinde yerleştirilen hamidi kalıplı festir. Fesin sol kısmında aşağıya sarkan püskülü belirgin bir şekilde vurgulanmıştır. Gövde yüzeyi, sağdan sola doğru hafif eğimli satırlarla bölünmüş ve metin talik karakterle işlenmiştir (Foto. 21).

Ayakucu şâhîdesi (3b); yuvarlak kemerle sonlandırılan şâhîde, 40 x 110 cm ölçülere sâhîp düşey dikdörtgen formludur fakat üst kısmı kırılmıştır. Gövde üzerinde bereket boynuzundan fıskıran dallar ve yürek formlu yapraklar bulunmaktadır. Malzemesi mermerdir (Foto. 22).

Foto. 19-22. Genel Görünüm / Başucu Şâhîdesi / Ayakucu Şâhîdesi

4. Trabzon Liman Reisi İbrâhîm Efendi'nin Oğlu Mehmed Efendi'nin Mezar Taşları

Âhî Evren Dede Türbesi'nin doğusunda yer alan demir parmaklıklarla çevrilmiş şâhîdeli iki toprak mezardan biri olan bu mezar, Bahriye Yüzbaşı İbrâhîm Efendi'nin 27 Şevval 1289/28 Aralık 1872'de genç yaşta vefat eden oğlu Mehmed Efendi'ye aittir.

Kitabe⁷:

Hüve'l-Bâkî

O Allah daima var olandır

⁷ Kitabenin nazmını Trabzon'un mahalli şairlerinden Nesib yazmıştır. Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yüksel, 2000b: 172-173).

Yüzbaşısı-i bahriyye İbrâhîm Efendi'nin âh
 Mahdûm-ı nev-nihâl düştü bu hâke hayfâ
 Ferzendi mehd-i lâhde yattıkca vâlideynin
 Ömrü olsun, gam görmesün Hüdâyâ
 Hâtif dedi Nesîbâ târîh-i fevtin
 Mehmed Efendi etdi hayât-ı adn-i me'vâ
 Sene, 1289
 Fi 27 L

Bahriye Yüzbaşısı İbrâhîm Efendi'nin ah yazık ki
 taze fidan gibi oğlu bu toprağa düştü.
 Oğlu lâhîtin beşiğinde yattıkça anne babasının
 ömrü olsun, Ey Allah'ım gam görmesin
 Ey Nesib gizliden bir ses onun ölüm tarihini dedi:
 Mehmed Efendi cennet hayatını mesken etti.
 Sene, 1872
 27 Şevval

Başucu şâhîdesi (4a); 23 x 100 cm ölçülere sâhîp mermer malzemeli taş, düşey dikdörtgen plaka formundadır. Başlığı kısa bir boyun üzerine yerleştirilen azizi kalıplı fesdir. Fesin sol kısmında aşağıya doğru sarkan ince bir püskül bulunmaktadır. Gövde yüzeyi, sağdan sola doğru hafif eğimli satırlarla bölünmüş ve metin talik hatla hakkedilmiştir. Kitabenin üst köşesinde babasının mesleğine ithafen gemici çapası kabartılmıştır (Foto. 23-24).

Ayakucu şâhîdesi (4b); 25 x 100 cm ölçülere sâhîp olan mermer taş yuvarlak kemer formudur fakat üst kısmı kırılmıştır. Üzerinde zeminden yukarıya doğru uzanan dallar üzerinde asma yaprakları kabartılmıştır (Foto. 25).

Foto. 23-25. Genel Görünüm / Başucu Şâhîdesi / Ayakucu Şâhîdesi

5. Trabzon Liman Reisi İbrâhîm Efendi'nin Mezar Taşları

Âhî Evren Dede Türbesi'nin doğusunda yer alan demir parmaklıklarla çevrilmiş şâhîdeli iki toprak mezardan biri 1291/1874 yılında vefat eden Bahriye Yüzbaşısı İbrâhîm Efendi'ye aittir.

Kitabe⁸:

Âh mine'l-mevt
 Dehr bir hevl-fezâ lücce-i bî-sâhildir
 Etmesün anda sefer-sâz olan ümmîd-i necât
 Âkıl ol kendini kaydırma hevâ-yı nefse
 İşte keştî-i vücûd işte de mersâ-yı hayât
 Hulûs-ı îmân selâmet-i sadr, sıdk-ı lücce
 gibi bir nice mezâyâ-yı âliye ile bi-hakkın mütehallî
 bulunan ve takrîben elli yaşlarında vâsıl-ı deryâ-yı
 rahmet olan Trabzon Liman Reisi
 İbrâhîm Efendi'nin rûhuna Fâtiha.
 Sene, 1291

Ölümden âh!
 Dünya, korkulu sâhîli olmayan engin bir sudur
 Onda sefere çıkan kurtuluş ümit etmesin
 Akıllı ol, nefsin arzularına kendini kaydırma
 İşte vücut gemisi, işte hayat limanı
 Samimi iman, gönül selameti, dosdoğru olmak
 gibi bir çok yüksek meziyetlerle hakkıyla süslenmiş
 bulunan ve yaklaşık elli yaşlarında rahmet denizine
 kavuşan Trabzon Liman Reisi
 İbrâhîm Efendi'nin ruhuna Fatiha
 Sene, 1874

Başucu şâhîdesi (5a); 112 cm uzunluk, 70 cm çapa sâhîp silindirik formlu şâhîdenin gövde yüzeyi, sağdan sola doğru hafif eğimli satırlarla bölünmüş ve metin talik hatla hakkedilmiştir. Kitabenin üstünde şahsın mesleğine ithafen gemici çapası kabartılmış, yanlarına dallar ve çiçekler yerleştirilmiştir (Foto. 26-27).

Ayakucu şâhîdesi (5b); 110 cm uzunluk, 70 cm çapa sâhîp silindirik formlu olan şâhîdenin gövdesinde zeminden yukarıya doğru uzanan dallardan sarkan üzüm salkımları ve asma yaprakları motif olarak tercih edilmiştir (Foto. 28).

Foto. 26-28. Başucu Şâhîdesi / Ayakucu Şâhîdesi

⁸ Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yüksel, 2000b: 174-175).

6. Şâtırzâde Süleyman Bey'in Zevcesi Nefeza⁹ Hânım'ın Mezar Taşları

Hazirenin güney kısmında diğer Osmanlı dönemi mezar taşlarının bulunduğu alanda, yan yana dizilmiş ve etrafı beton bir çerçeve yapılarak belirginleştirilmiş üç mezarın sağda olanı (Foto. 29), Şâtırzâde Süleyman Bey'in eşi Nefeza Hânım'a aittir. 12 Zilka'de 1292/10 Aralık 1875 tarihinde vefat eden Nefeza Hânım, kendisinden 6 yıl önce vefat eden eşi Süleyman Bey'in (3) mezarının yakınına defnedilmiştir. Üçlü bir düzenleme gösteren mezarların etrafındaki beton çerçeve sonradan yapılmıştır.

Kitabe¹⁰:

Âh mine'l-mevt	Ölümden âh!
Zevce-i Mîr Süleymân ki Şâtır-zâde denür	Şâtırzade denilen Mir Süleyman'ın eşi,
İffet-i hâl ile yektâ idi çün dürr-i semen	temiz ve namuslu haliyle biricik ve değerli inci gibiydi
Duhter-i pâkîzesi ya'ni Kelâlî-zâde	Tertemiz kızı yani Kelali-zade,
Hayf kim eyledi bu fânî cihândan nefrîn	yazık ki bu fani cihana lanet okudu (gitti).
Pister-i hâke yatırdıkça bu cismi devrân	Dünya bu cismi toprak döşeğe yatırdıkça,
Yâ nasıl ağlamasun dîde-i hasretle karîn	akrabası hasret gözüyle ya nasıl ağlamasın
Gerçi kim etdi vefâtı dil-i mahdûmunu çâk	Gerçi, ölümü çocuğunun gönlünü parça parça etti.
Sadr-ı cennetde ola kendüsü Yâ Rab nişîn	Ya Rab kendisi cennetin en itibarlı yerinde otursun.
Nâzımâ cevher-i târîhi du'a-güne dedim	Ey Nazım, ölüm tarihini cevher (tarihle) dua ederek dedim:
Nefeza (?) Hânım'a ola gülşen-i firdevs-i berîn	Nefeza (?) Hânım yüksek firdevs cennetinin gül bahçesinde ola.
Sene, 1292	Sene, 1875
Fi 12 Za	12 Zilkade

Başucu şâhîdesi (6a): yukarıdan aşağıya doğru genişleyen düşey dikdörtgen mermer malzemeli başucu şâhîdesi, 55 x 165 cm ölçülere sâhîptir. Her iki yanda akant dolgulu C kıvrımları arasına yerleştirilen dolgu, taşın gövdesinin yerleştirildiği kaidedir. Şâhîdenin gövdesi, ters V şeklinde sağlı sollu satırlara bölünmüş ve kitabe talik hatla bu satırların içine kabartılmıştır. Yukarıya doğru daralarak dikdörtgene dönüşen yuvarlak hatlı gövdenin etrafı, plastik etkisi yüksek akantlarla sarmalanmıştır. Tam alt kısmında ise kaidenin üzerine sarkar pozisyonda inci uçlu palmet kabartılmıştır. Gövdenin üst kısmına doğru devam eden kabarık akant sarmalı gövde bitiminde kullanılan gırlanda kadar devam ettirilmiştir. Cepheden kabarık şekilde yansıtılan gırlan kalın dolgusu, köşelerde oluşturulan volütleri ve buradan aşağıya doğru sarkan uçları ile derin bir etki bırakmaktadır. Gırlanın oylumunda "âh mine'l mevt" ibaresi madalyon şeklinde yansıtılmıştır (Foto. 30). Gövde ile başlık arasında kullanılan yatay bordür

⁹ Kitabede geçen isim Murat Yüksel tarafından "Nokta Hanım" olarak okunmuştur.

¹⁰ Kitabenin manzumesini Trabzonlu şair Nazım yazmıştır, son satırda verdiği ölüm tarihinde cevher tarih kullanmıştır. Sesli harflerin sayı değerleri Ebced'le hesaplandığında 1292'yi vermektedir. Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yüksel, 2000b: 176-177).

mine çiçeğini barındırırken, başlıkta çanakları birbirinin üzerine denk gelecek şekilde yerleştirilen güller ile plastik etkisi yüksek bir işçilik sergilenmiştir (Foto. 32).

Ayakucu şâhîdesi (6b); mimari form, süsleme ve malzeme açısından diğer şâhîde ile birebir aynıdır. Değişen tek unsur gövdede kullanılan süsleme ayrıntısındadır. Yapraklarla zenginleştirilmiş üç kıvrım dal fiyonk ile birbirine bağlanmıştır ve tüm yüzeye dağılmıştır. (Foto. 31). Gövde üzerine sarkan girland oylumuna gerdanlık hissi uyandıran armutvari bir kabara işlenmiştir (Foto. 33).

Foto. 29-31. Genel Görünüm / Başucu Şâhîdesi / Ayakucu Şâhîdesi

Foto. 32-33. Başucu Şâhîdesi Başlığı/ Ayakucu Şâhîdesi Başlığı

7. Şatırzâde Ali Bey'in Mezar Taşları

Hazirenin güney kısmında bulunan mezar, 23 Zilhicce 1293/9 Ocak 1877'de vefat eden Ali Bey'e aittir. Günümüzde yan tarafında Mahbûbe Hanım'a (1) ait mezar bulunmaktadır. Bu ikili düzenleme gösteren yüksek çerçeveli üstü açık lâhîit/sandık tipi mezarların sonradan böyle bir düzenleme yapılarak değiştirildiği lâhîitin uzun kenarlarındaki süslemelerden anlaşılmaktadır. Kaide süslemeleri şâhîde kaideleri ile aynı süsleme unsuruna sâhîptir ki; bu da, bu lâhîitin Ali Bey'e ait olduğunu göstermektedir.

Kitabe¹¹:

Hüve'l-Hayy

Ne rütbe eyesin ta'mîk hissiyyât-ı gerdûnu

Olur bir hufre-i merg âkîbet mahsûl-ı her da'vâ

Trabzon hânedân-ı nâm-dârânından ez-cümle

Ali Bey olmuş iken nice müddet memleket-ârâ

Mümeyyiz idi hem Dîvân-ı Temyîz-i Vilâyetde

Sıtabl-ı Âmire olmuşdu hem de pâyesi ammâ

Olub düldül-süvâr-ı mevt âhir girdi bu kabre

Stabl-ı dûdmânın kıldı mâtem-gâh-ı vâveylâ

Halûk u sâf-meşreb idi hem a'yân u âhâdi

Nüfûz u kadrini tedvîrde itmezdi istisnâ

Bi-hakkı nûr-ı çeşm-i Murtazâ rûz-ı kıyâmetde

Şefî' olsun ona Zât-ı Habîb-i Hazret-i Mevlâ

Çıkub dü çeşmden eşk-i elem Şevket dedim târîh

Şâtır-zâde Ali Bey kasr-ı adni eyledi me'vâ

Sene 1293

Fi 23 Zilhicce

O (Allah) daima diridir

Duyguları ne kadar inceleyip araştırırsan da

Her davanın sonu nihayetinde bir ölüm çukuru olur

Trabzon'un ünlü, soylu ailelerinden

Ali Bey memlekette nice önemli rol oynamışken

Temyiz divanında ve valilikte mümeyyiz idi

Istabl-ı Amire payesini de almıştı

Sonunda ölüm atına binip bu kabre girdi

Istabl ocağını yas tutan bir yere çevirdi

Gerek ayandan gerek halktan güzel ahlaklı temiz huylu idi

Değerini idarede ayırım gözetmezdi

Kıyamet gününde Hz. Ali'nin göz nuru

Hz. Mevla'nın sevgilisi ona şefaet etsin

Şevket, iki gözden elem yaşı çıkıp tarihi dedim

Şatırzade Ali Bey adn cennetini kendine yuva edindi

Sene 1877

23 Zilhicce

Başucu şâhîdesi (7a); 40 x 200 cm ölçülere sâhîp mermer lâhîitin kısa kenarının üzerinde yükselen gövde, dikdörtgen plaka şeklindedir. Yüzeyi, serlevha ve tarih kartuşları dışında, 14 satırlık talik kitabeye sâhîptir. Kaidesi, merkezinde beş yapraklı çiçek etrafında gelişen ışınsal dağılım gösteren madalyon ile bezenmiştir. Kaide ile gövde arasında bulunan bordür, uçları nokta şeklinde

¹¹ Manzume, Trabzonlu tarihçi ve şair Şakir Şevket tarafından yazılmıştır. 14. Satırın harflerinin Ebced sayı toplamı 1295 ederken, 13. satırda geçen "çıkıp dü çeşmdem" sözüyle iki sayı düşülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yüksel, 2000b: 178-180). Kitabede geçen "Istabl-ı Amire", Osmanlı Devleti'nde padişaha ve saray mensuplarına ait atların barındığı Has Ahır'un resmî adıdır. Bu unvan, devlete hizmet eden sivillere de verilmekteydi ve idari rütbelerden Saniye ve Salise arasında bir rütbe iken, askeri rütbelerden Kaymakam, İlmi rütbelerden ise Mehlec Mevleviyeti rütbelere eşitti (Özcan, 1999: 204). Şatırzade Ali Bey, kitabeden edinilen bilgiye göre bu ünvanı almış kişilerden biridir ve bilgi Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda bulunan belge ile de desteklenmektedir. Belge, Istabl-ı Âmire Müdürlüğü payelilerinden ve Trabzon Meclisi azası olan Şatırzâde Ali Bey'e H.1275/M.1859 yılında dördüncü dereceden Mecidi nişanı verilmesiyle ilgilidir (B.O.A., (1275, 10, 12), A.JDVN. MHM. Kutu: 28, Gömlek: 78).

belirginleştirilmiş S kıvrımlarıyla tezyin edilmiştir. Gövdede bulunan kısa boyun üzerine, azizi kalıplı fes başlık yerleştirilmiştir (Foto. 34).

Ayakucu şâhîdesi (7b); 40 x 185 cm ölçülere sâhîp mermer lâhîtin kısa kenarının üzerinde yükselen gövde, düşey dikdörtgen plaka şeklindedir. Fiyonk ile birbirine bağlanmış dalları nihayetlendirilen mine çiçeklerinin olduğu bir kompozisyon işlenmiştir. Kaide süslemesi başucu şâhîdesinin kaidesi ile aynı madalyona sâhîpken, başlık bitkisel bezemelidir. Ortasında zeminden kabarık formda işlenmiş gül ve gülün etrafında dizilen yapraklarla üçgene dönüşen bir form yaratılmıştır (Foto. 35).

Lâhît kenar taşları (7c-d); yatay dikdörtgen yekpare bloklar, şâhîde kaidelerinin merkezinde bulunan madalyon ve çerçeve oluşturan bordür ile tezyin edilmiştir (Foto. 36).

Foto. 34-36. Başucu Şâhîdesi / Ayakucu Şâhîdesi / Lâhît Kenar Bloğu

8. Şatırzâde Ali Bey'in Zevcesi Aslı Hânım'ın Mezar Taşları

Hazirenin güney kısmında, diğer Osmanlı dönemi mezar taşlarının bulunduğu alanda, Süleyman Bey (3) ile Nefeza Hanım (6) mezarları arasında bulunan şâhîdeli toprak mezar, Şatırzâde Ali Bey'in

H.1312/M.1894 tarihinde vefat eden eşi Aslı Hânım'a aittir. Üçlü bir düzenleme gösteren bu mezarların etrafındaki beton çerçevenin sonradan yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kitabe¹²:

Âh!	Ah!
Kimi mahvetmedi dehr-i fânî	Fani dünya kimi mahvetmedi
Kimi ağlatmadı baht-ı bed-hâh	Kötü talih kimi ağlatmadı
İşte bu hânıma da kıydı bu gün	İşte bugün bu hanıma da kıydı
Dâğ-dâr eyledi Şâtırlı'yı âh!	Şâtırlı'yı yaraladı ah!
Haşre dek Rıf'at u Safvet Beyler	Rıfat ve Safvet Beyler haşre kadar
Mâtem etsün diyerek vââ mâh	Vaa ay(lar)! Diyerek matem etsin
Ey Nesîm-i kerem-i Rahmânî	Rahman olan Allah'ın kerem rüzgarı,
Sahn-ı kabrinde vezân ol her gâh	Sen de her zaman kabrin üzerinde es dur!
Sen de târîhini söyle Cûdî	Cudi, sende tarihi söyle
Gitdi Aslı Hânım eyvâh eyvâh	Aslı Hanım gitti eyvah eyvah!
1312	1894
Şâtır-zâde Ali Bey'in	Şâtırzade Ali Bey'in
Halîlesi Aslı Hânım'ın	Eşi Aslı Hanım'ın
Rûhîçün Fâtiha.	Ruhu için Fatıha

Başucu şâhîdesi (8a); Malzemesi mermer olan düşey dikdörtgen plaka şeklindeki şâhîde, 35 x 150 cm ölçülere sâhîptir. Serlevha ve tarih kartuşları dışında satırlara bölünen gövde yüzeyi, talik hatlı kitabe zemindir. Gövde, defne yapraklarıyla bezenmiş bir bordürle boydan boya kuşatılmıştır. Gövdenin üzerine yerleştirilen vazo, şâhîdenin boyun kısmını oluşturmaktadır. Kâsedan aşağıya doğru kıvrım yapan dallar ve akant yaprakları gövdenin üzerine doğru plastik bir biçimde akmaktadır. Başlık, üç gonca gül ile taçlandırılarak etrafı ışımsal çizgilerle belirginleştirilmiştir (Foto. 37).

Ayakucu şâhîdesi (8b); 35 x 150 cm, düşey dikdörtgen plaka şeklindeki mermer şâhîdenin gövdesi, vazodan çıkan asma yaprağı ve üzüm salkımları ile bezenmişken başlık kısmı başucu şâhîdesiyle birebir aynıdır. Boyun kısmını oluşturan vazo üzerine üç gonca gül kabartılmıştır. Akant yapraklarının kıvrımlarıyla belirlenen çerçeve, gövdenin üzerine akar durumda işlenmiştir (Foto. 38-40).

¹² Kitabenin nazmı Trabzon'un ünlü şair, muallim, din adamı ve yazarlarından biri olan İbrâhîm Cudi tarafından yazılmış, kitabenin sekizinci satırı Ebced hesabına göre 1312 yılın vermektedir. Kitabe hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Yüksel, 2000b: 181-182).

Foto. 37-40. Başucu Şâhîdesi / Ayakucu Şâhîdesi / Başlık / Süslemeden ayrıntı

9. Hacı Derviş Ağa'nın Zevcesi Mehide (?) Hânım'ın Mezar Taşları

Hazirenin güney kısmında herhangi bir mezar yeri belirtmeksizin atıl bir durumda bulunan mezar taşları, Hacı Derviş Ağa'nın 25 Zilhicce 1322/2 Mart 1905 tarihinde vefat eden zevcesi Mehide Hânım'a aittir. Orijinal durumunun şâhîdeli toprak mezar tipine uygunluğu açıktır.

Kitabe¹³:

Âh mine'l-mevt
 Sâye-âsâ nefsinî cîsm-i beşerde yok devâm
 Bulsa dünyada bekâ ancak bulur bir nîk-nâm
 İntibâh vermez mi bu merhûmenin hâli sana
 Bak ne şekle koydu bağ-ı ömrü ah bâd-ı sâm
 Zevc-i eşrâfdan Hacı Derviş Ağa merhûm idi
 Şimdi buldu iki rûh cennette hem-berem hırâm
 Kıl u kal-i âlemi kılmıştı nefsinden Cüdâ
 Ömrü bu hâletle bir asra kârîb buldu nizâm
 Zühd ü takvâ şânına vermekte ulvî bir şeref
 Ehl-i cennet kıldı teşrîf kudûmüne kıyâm
 Eyledikçe rûh-i Firdevs-i berinde
 rahmet eylesün bu mâkberi hem pür-âb müdâm
 Sa'dî tarih-i fevtin söyledi cevher-misâl
 Nâgehân oldu Mehîde (?)Hânım'a cennet makâm
 Fî 25 Zilhicce Sene 1322

Ölümden âh!

 Dünyada ölümsüzlüğü bulsa ancak iyi bir ün bulur
 İbret vermez mi bu merhûmenin hali sana
 Ölüm rüzgârı ömür bağını bak ne şekle koydu
 Zevc-i eşrâfdan Hacı Derviş Ağa merhum idi

 Dedikodu alemi kılmıştı nefsinden Cüda
 Ömrü bu hal ile bir asra yakın buldu
 Dinine bağlılığı şânına yüce bir şeref vermekte

 Sadi, ölüm tarihini cevher misal ile söyledi
 Ansızın buldu Fehide (?) hanım cennet makam
 Sene 2 Mart 1905

¹³ Kitabe çözümlenmeleri için Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN ve Öğr. Gör. Fatih Sultan DEMİR'e teşekkür ederim. Kelimelerin okunamadığı satırlarda yanlış çeviri olmaması adına Türkçe'ye aktarma yapılmamıştır.

Başucu şâhîdesi (9a); düşey dikdörtgen plaka formunda şekillendirilmiş mermer şâhîde, 35 x 150 cm ölçülere sâhîptir. Gövde yüzeyi serlevha ve tarih dışında on dört satıra bölünmüş ve sülüs hatlı kitabe hakkedilmiştir. Başlık kısmı kırıktır (Foto. 41).

Ayakucu şâhîdesi (9b); 35 x 150 cm ölçülere sâhîp düşey dikdörtgen plaka şeklindeki mermer şâhîdenin gövdesi bitkisel bezemelidir. Alt kısımda birbirine fiyonk ile bağlanan dalları donatan asma yaprağı ve üzüm salkımları ile tezyin edilmiştir. Başlık kısmı kırılmıştır (Foto. 42).

Foto. 41-42. Başucu Şâhîdesi / Ayakucu Şâhîdesi

10. Kamerizâde Mehmed Efendi'nin Validesi Hatuncuk Ayîşe Hanım Mezar Taşı

Hazirenin doğu kısmında bulunan şâhîdeli toprak mezar, Kamerizade Mehmed Efendi'nin 21 Şubat 1325/6 Mart 1910 tarihinde vefat eden annesi, Hatuncuk Ayîşe Hanım'a aittir. Günümüzde ayakucu taşı bulunmayan mezarın başucu şâhîdesi yarıya kadar toprağa gömülüdür.

Kitabe¹⁴:

Hüve'l-Bâkî

Böyle buldum bu cihâmı sanki bir zıll-i hâyâl

Ol sebepten kimse etmez benim hâlimden suâl

Ben dedim el-hükmü lillâh râzıyım her emrine

Çün ezelden böyle takdir eylemiştir Zü'l-Celâl

Tüccârdan Kamerî-zâde Dilber Mehmed Efendi'nin

Vâlidesi Hatuncuk Âyişe Hânım rûhuna Fâtiha

Fî 21 Şubat Sene1325

O Allah daima var olandır

Böyle buldum bu cihanı sanki bir zıll-i hayal

O sebepten kimse etmez benim halimden sual

Ben "Hüküm Allah'ındır" dedim, razıyım O'nun her emrine

Çünkü Allah ezelden böyle takdir eylemiştir.

Tüccâr Kamerizâde Dilber Mehmed Efendi'nin

Annesi Hatuncuk Ayişe Hanım ruhuna Fâtiha

Sene, 6 Mart 1910

Başucu şâhîdesi (10): 35 x 78 cm boyutlara sâhîp mermer şâhîde, yukarıdan aşağıya doğru genişleyen kontrabas formlu tipe uygundur ve günümüzde sadece gövde kısmı bulunmaktadır. Şâhîdenin gövdesi, serlevha ve tarih dışında altı satırlık sülüs kitabeye sâhîptir. Yukarıya doğru daralarak dikdörtgene dönüşen kontrabas hatlı gövdenin etrafı, plastik etkisi yüksek akantlarla sarmalanmıştır. Tam alt kısmında ise kaidenin üzerine sarkar pozisyonda palmet kabartılmıştır. Gövdenin üst kısmına doğru devam eden kabarık akant sarmalı, gövde bitiminde kullanılan gırlanda kadar devam ettirilmiştir. Cepheden kabarık şekilde yansıtılan gırlan, kalın dolgusu ile derin bir etki bırakmaktadır. Gırlanın oylumu, serlevha olarak işlevlendirilmiştir ve "Hüve'l Bâkî" ibaresi hakkedilmiştir. Gövde ile başlık arasında kullanılan yatay bordürü akant yaprakları ile tezyin edilen taş, plastik etkisi yüksek bir işçilik göstermektedir (Foto. 43).

Foto. 43. Başucu Şâhîdesi

¹⁴ Kitabe çözümlmeleri için Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN'a teşekkür ederim.

11. Erkek Başucu Taşı

Hazirenin güney kısmında, herhangi bir mezar yeri belirtmeksizin mezarlığın çevre duvarlarına yaslanmış bir şekilde bulunan mezar taşının şâhîdeli bir toprak mezara ait olduğu bellidir, günümüzde ayakucu şâhîdesi yerinde bulunmamaktadır. Alt tarafı kırık olduğu için isim ve tarih belirlenememiştir. Kitabe metninden genç bir erkeğe ait olduğu anlaşılmaktadır.

Kitabe¹⁵:

Uçtu (?) Hû

Dad genç iken aşğar

Olmuş olağuşuna Hakk ve vahâl

Gûş idince rihletini ile

Ağlamaktan gurbet ilinde çeşme etdi sebil

..... dervişi ayırdı sen gibi

Bir müeddeb nevcivân evlâtdan hüküm-ü ezel

Mâderin yanmaktan.....yâd etmekten

Uçtu (?) Hû

.....

.....

.....

Ağlamaktan gurbet elde gözlerini çeşme etti

.....

Edepli genç bir evlattan ezelden gelen hüküm

.....

Başucu şâhîdesi (11); dikdörtgen plaka şeklindeki 35 x 125 cm mermer şâhîdenin gövdesi, serlevha dışında altı satırlık sülüs kitabeye şâhîptir, fakat alt satırda tarihin görülmemesi kırık olan kısımda kitabenin devam ettiği izlenimini vermektedir. Şâhîdenin gövdesinin kitabe üstündeki bölümü süsleme zemini olarak kullanılmıştır. Katmerli çiçek ve çiçeğin altından sarkan püskül ile ay-yıldız motifine yer verilmiştir. Süslemenin kenarları, yaprak sırtlı C kıvrımlarıyla sınırlandırılmıştır. Kısa bir boyun üzerine azizi kalıplı fes başlık yerleştirilmiştir (Foto. 44-46) .

Foto. 44-46. Başucu Şâhîdesi

¹⁵ Harflerin bazılarının tahrip olması sebebiyle kitabe tam olarak okunamamıştır. Okunan satırların çözümlenmeleri için Dr. Öğr. Üyesi Miraç TOSUN ve Arş. Gör. Deniz ÇOLAK'a teşekkür ederim.

12. Ayakucu Taşı

Hazirenin güneyinde bulunan toprak mezarın başucu taşı olarak dikilmiş bu şâhîde, esasında bir ayakucu taşıdır. Tarih bilgisi olmayan bu taş, diğer taşlara benzer özellikler göstermesi açısından XIX. yüzyıla ait olduğu düşünülerek çalışma kapsamına alınmıştır.

Ayakucu şâhîdesi (12); dikdörtgen plaka şeklindeki mermer şâhîdenin kaidesi toprağa gömülüdür. Gövdesi dönem özelliği yansıtır şekilde fiyonkla bağlanan dallar, yapraklar ve güllerle kompoze edilmiştir. Gövde etrafını dolaşan ince bordür üstte bulunan mine çiçeğinden doğan dallar ve yapraklarla, başlık ise gövdesi yivlerle hareketlendirilmiş vazo, akant ve üç gül ile tezyin edilmiştir. Başlığın etrafı ışınsal dağılım gösteren yaprak dizisi ile belirginleştirilmiştir (Foto. 47-48).

Foto. 47-48. Ayakucu Şâhîdesi / Bitkisel süslemeli başlık

Değerlendirme

Ölüyü toprak altına gömme, Türk toplumunda dini inançlar çerçevesinde her zaman önem taşımış bir ritüel olarak karşımıza çıkmaktadır. Kökeni Orta Asya coğrafyasındaki balballara dayanan mezar taşları (Çetin, 2021: 88), Anadolu'ya Selçuklular ile ulaşmış, Beylikler döneminde gerek içerik, gerekse form açısından zenginleşmiştir. İslamiyet ile beraber farklı bir hüviyet kazandığı anlaşılan bu taşlar, Erken Osmanlı döneminde Bursa, İznik ve Edirne gibi payitaht kentlerde geçiş özelliği gösterir nitelikte yapılmıştır. Osmanlı klasiğinin temellerinin atıldığı 15. yüzyılda ve sonrasında başkent İstanbul, tam anlamıyla sanat merkezine dönüşmüş ve mezar taşları da sanatsal açıdan diğer eserlerle paralel ilerlemeler göstermiştir. 18. yüzyıl ile başlayan Batılılaşma etkileri, sanatın her alanında olduğu gibi mezar anıtlarında ve taşlarında da değişime sebep olmuş; daha dinamik görüntüleri ve değişen motif dağarcığı ile farklılaşmıştır. Ölen kişinin arkasından onun adını yaşatma çabası ile yakınları tarafından dikilen bu taşlar, mezar yerinin belirlenebilmesi gibi işlevsel amaçlara hizmet edebildiği gibi insanlara ölümü hatırlatma, nasihat verme, ölen kişiye dua isteme gibi manevi boyutun da maddeleştirildiği bir alan olmuş ve bu geleneğin geleceğe aktarımı günümüze kadar devam etmiştir.

Mezar taşları, üzerinde bulunan kitabe metinlerinin verdiği bilgiler açısından dönemin toplumsal yapısını, meslekleri, sülaleleri, soy bağlarını vermesi bakımından önemli olduğu gibi dönemin edebi manzumelerini, manzumeleri yazan şairlerin isimlerini vermesi açısından da kayda değer belgelerdir. Kullanılan malzeme, yapım tekniği, süsleme tekniği gibi ayrıntıların da takip edilebildiği bu mezar taşları, hem biçim hem de süsleme özelliklerini irdeleyen Sanat Tarihi disiplini için dönemsel üslup ve sanat algısının anlaşılmasına da olanak sağlamaktadır. Başkent İstanbul'un sanatsal devinimini yakından takip eden illerden biri olan Trabzon'da -bulunan çok sayıda mezar taşının küçük bir bölümünü oluşturmasına rağmen- dönemin malzeme, teknik, üslup ve motif dağarcığı gibi özelliklerini vermesi noktasında Boztepe Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi haziresinde bulunan 12 mezara ait 21 mezar taşı bu anlamda önem arz etmektedir.

Makalenin konusu olan bu mezarların 3'ü (1, 2, 7) lâhât/sembolik lâhât veya sandık gibi isimlerle bilinen (Çal, 2015: 305) tipte iken 9'u (3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12) şâhîdeli toprak mezar (Çal, 2015: 303) tipindedir. Bu mezarlardan 5'i (1, 3, 6, 7, 8) sonradan yekpare beton bloklarla çevrilerek alçak çerçeveli mezar tipine dönüştürülmüştür. 3 mezara ait (2, 9, 11) mezar taşları günümüzde herhangi bir mezar yeri belirtmeksizin atıl bir durumda bulunurken, 2'si (4, 5) demir parmaklıklarla çevrilerek koruma altına alınmıştır. 10 numaralı mezar taşı yarısına kadar toprağa gömülmüş iken 12 numaralı ayakucu şâhîdesi günümüzde başucu şâhîdesi olarak dikilmiştir.

Mezar taşlarının ait olduğu mezarlardan 6'sı (2, 3, 4, 5, 7, 11¹⁶) erkek, 5'i (1, 6, 8, 9, 10) kadınlara aittir. 12 numaralı şâhîde ayakucu şâhîdesi olduğu için cinsiyet ve kimlik bilgisi tespit edilememiştir. Bu taşlardan 11'i (1a, 2a, 3a, 4a, 5a, 6a, 7a, 8a, 9a, 10, 11) başucu (Tablo 1), 10'u (1b, 2b, 3b, 4b, 5b, 6b, 7b, 8b, 9b, 12) ayakucu şâhîdesidir (Tablo 2). Kataloglanan ilk 9 mezar hem başucu hem ayakucu taşına şâhîptir. 10 ve 11 numaralı mezarın ayakucu taşı bulunmazken 12 numaralı mezarın başucu şâhîdesi bulunmamaktadır.

Tablo 1. Başucu Şâhîdeleri

¹⁶ Kitabesinin isim bulunması gereken kısmı kırık, fakat mezar taşının başlığında fes olması erkeğe ait olabileceğini düşündürmüştür.

Tablo 2. Ayakucu Şâhîdeleri

Çalışma kapsamındaki şâhîdelerde 3 farklı tip tespit edilmiştir. Bunlardan ilki sandık tipli mezarların başucu ve ayakucu şâhîdelerinde görülen dikdörtgen kesitli lahdin kısa kenarları üzerinde yükselen yekpare blok şeklindeki (1a, 1b, 2a, 2b, 7a, 7b) taşlardır. Bu tipte lâhît kenarının üzerinde yükselen gövde ve başlıklar bulunmaktadır. İkinci tip, düşey dikdörtgen plaka şeklinde uzanan gövde ve başlıklardan ibaret şâhîdelerdir (3a, 3b, 4a, 4b, 8a, 8b, 9a, 9b, 11, 12) ve bu tipte yere gömülen uzantının olduğu uygulamalarla beraber kaide üzerinde yükselen gövdelere de yer verilmiştir. Bu grubun bir alt türü olan şişe görümlü ya da kontrabas adı verilen (Çal, 2015: 308; Grammont & Laqueur & Vatin,

1990: 201) altta ve üste geniş ortada dar gövde formulu şâhîdelerde (6a, 6b, 10) karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü tip ise bu haziredeki ünük örneği temsil eden silindirik gövdeli (5a, 5b) tiptir.

Gövde kurulumu dikdörtgen olan bu şâhîdeler, başlık türlerine göre 3 ayrı alt gruba ayrılmaktadır. İlk grup başlıksız olanlardır ve bu taşların konik (4a) ya da yuvarlak kemerli (3b, 4b, 5b) kıvrımlarla sonlandırıldığı görülmektedir. İkinci grup, genellikle erkek mezarlarına ait başucu şâhîdelerinde görülen fes başlıklardır. Kullanılan fesler Mecidiye (2a), Hamidiye (3a) ve Aziziye (4a, 7a, 11) kalıplı olarak farklılaşmaktadır. Üçüncü grup ise bitkisel tepelik şeklindeki başlıklardır. Hem kadın başucu ve ayakucu (1a, 1b, 6a, 6b, 8a, 8b, 12) hem de erkek ayakucu (7b) taşlarında görmek mümkündür. Bazı taşların (9a, 9b, 10) üst kısmı kırık olduğu için başlık kısmı belli değildir fakat bitkisel başlığa uygun altyapısının olduğu açıktır. İncelenen eserlerden sadece Şatırzâde Osman Paşa'nın ayakucu şâhîdesinde (2b) ünük bir uygulama olarak 3 boğumlu topuz başlık kullanılmıştır.

Çalışma kapsamına alınan mezar taşlarının gövde yüzeyleri, başucu taşlarında genellikle kitabe, ayakucu taşlarında ise süslemeye zemin olarak kullanılmıştır. Talik (2a, 3a, 4a, 5a, 6a, 7a, 8a) ve sülüs (1a, 9a, 10, 11) hat ile hakkedilen kitabelerin serlevha (yazı başlığı) bölümlerinde mezar taşlarında tüm Anadolu coğrafyasında sıklıkla kullanıldığı şekliyle Allah'ın ebediliğini ve diriliğini, kuvvet ve iktidarını vurgulayan (Berk, 2006: 33-36) "*Hüve'l Hayyü'l Bâki*" (1a), "*Hüve'l Hayyu'l Lâ-yemût*" (2a), "*Hüve'l-Bâki*" (4a, 10), "*Hüve'l-Hayy*" (7a) ile ölümden dolayı ah çekme, acı duyma anlamında "*Âh Mine'l-Mevt*" (5a, 6a, 9a), "*Âh zi-ezvâ'-ı çarh*" (3a) ve "*Âh*" (8a) ifadeleri tespit edilmiştir. Sadece tek bir örnekte (1a) Hz. Muhammed'in "Ümmetimden büyük günah işleyenlere şefaate edeceğim" anlamına gelen "*Şefâ'atî li ehli'l kebâiri min ümmeti*" hadis-i şerifinin tuğra şeklinde istifine rastlanmaktadır.

Ziyaret edenlere ölümü hatırlatan uyarıların yapıldığı kitabelerde, "*Dünyada sefere çıkan kurtuluş ümit etmesin, Akıllı ol, nefsin arzularına kendini kaydırma*" (5a), "*Her davanın sonu bir ölüm çukuru olur*" (7a), "*Fani dünya kimi mahvetmedi, kötü talih kimi ağlatmadı*" (8a), "*İntibah vermez mi bu merhumenin hali sana*" (9a) cümleleri geçmektedir. Ölümü hatırlatmanın yanı sıra "*Rızâen lillâhi'l Fâtîha*" (2a), "*...rûhuna Fâtîha*" (5a, 10), "*...ruhiçün Fâtîha*" (8a) gibi ifadelerle ölen kişiye "Fatiha" isteğinde bulunulmuştur. Allah'tan istek bildiren ifadelerde ise "*Mevla'nın cennetinde yer eyleye*" (1a), "*yeri cennet, yuvası fîrdevs olan*" (2a), "*Allah, nâ'im cennetinin bahçesiyle onun gözünü ve gönlünü tok kılsın*" (3a), "*Ya Râb kendisi cennetin en itibarlı yerinde otursun*" (6a), "*Hz. Mevlâ'nın sevgilisi O'na şefâat etsin*" (7a), "*... rahmet eylesin...*" (9a) gibi yakarış cümlelerine rastlanmaktadır.

Kitabelerde geçen erkek (Osman, Süleyman, İbrâhîm, Mehmed, Ali, Derviş, Rıfat, Safvet) ve kadın (Mahbûbe, Nefeza, Aslı, Mehide ve Ayişe) isimlerinin yanı sıra bu isimlerin mensup olduğu Şatırzâde, İskenderzâde, Kamerizâde, Kelalizâde gibi sülale bilgilerinin de geçmesi dönemin soy bağlarını vermesi açısından önemlidir. Metinlerde kişiyi tanımlarken "bey", "efendi", "hanım", "ağa" gibi tamamlayıcılar,

akrabalık ilişkilerini belirtmek için ise “zevce”, “halile”, “valide”, “duhter”, “mahdum”, “evlat” gibi kelimeler kullanılmıştır. “Paşa”, “bahriye yüzbaşı, liman reisi” ve “stabl-ı amire” gibi meslek bilgilerinin de geçtiği kitabelerden sadece Osman Ağa’nın zevcesi Mahbûbe Hanım’ın (1a) mezar taşında ölüm sebebinin “veba” olduğu belirtilmiş, oldukça fazla bilgi içeren metinlerin son satırında mutlaka tarih kullanılmıştır. Hatta manzumeleri yazan şairler, alt satırda verilmiş olan tarihi genellikle son satırda Ebced hesabı ile de vermeye çalışmışlardır.

Verdikleri bilgilerin yanı sıra tezyinatı açısından da önem taşıyan mezar taşlarının en sanatsal yönü süsleme programıyla öne çıkmaktadır. 1812 ile 1910 yılları arasında çoğunluğu 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılmış bu taşlar, Osmanlı sanatının Batı kökenli üslup değişimine¹⁷ maruz kaldığı döneme denk gelmektedir. Bezeme unsurlarında vazodan çıkan çiçek ve yapraklı dallar (1a, 1b, 2a, 2b, 3b, 5a, 6b, 8a, 8b, 12) ile natürmortlar (1a, 1b) realist üslupta ele alınmış ve hem alçak hem yüksek kabartma tekniği kullanılmıştır. Yaprak kullanımında dönemin öne çıkan motiflerinden akant (1a, 1b, 2a, 6a, 8a, 8b, 10, 12), hem bir zafer alameti hem de İslami inanışlarda hurma ağacı ile özdeşleştirilerek “cennet ağacı” imgesiyle (Gündoğdu, 1993: 199-20; Demiriz, 1979: 27; Çakmakoglu Kuru, 1997: 37-42) sanatta sıklıkla kullanılan palmet (1a, 1b, 2b, 6a, 10) en yoğun kullanımları ifade etmektedir. Akant ve palmet dışında görülen diğer bir yaprak türü olan defne yaprağı (8a), her dem yeşil kaldığı için ölümsüzlüğü simgelemektedir (Alp, 2009: 33; Torlak, 2011). Ebedi hayata vurgu yapan bu motif, Anadolu’da yaşayan medeniyetlerce kullanılmış olmasına rağmen Türk sanatına batılılaşma ile beraber girmiştir. Dönemin Hristiyan ve Musevi mezar taşlarında yaygın kullanılması ve ikonografik açılımının ölüm ile olan bağlantısı etkileşim sonucu Müslüman mezar taşlarına aktarıldığının altını çizmektedir (Delikgöz & Alıç, 2010: 113-131). Asma yaprağı (4b) ve asma yaprağının üzüm salkımlarıyla beraber tasvir edildiği ağaç betimlemeleri (5b, 8b, 9b) incelenen eserler için önemli bir motiftir. Türk kültür ve mitolojisinde güzellik, kan, can, aşk, sağlık ve ölümsüzlüğü sembolize eden asma ağacının meyvesi olan üzüm “cennet

¹⁷ Osmanlı Sanatı 18. yüzyılda başlayan Batı ile ilişkiler sonucunda yabancı etki ve tekniklere maruz kalmış, yaşadığı bu sanatsal devinim, mimari formları doğrudan etkilemese de süsleme programında dinamizme sebep olmuştur. Bu dönemde doğadaki haline en yakın şekliyle yansıtılan realist bitki motifleri, vazodan çıkan çiçekler, ağaçlar, kâsede bulunan meyve natürmortları, yaprak dolgularıyla güçlendirilmiş etkiye sâhîp S-C kıvrımları gibi motifler çeşitlendirilerek üç boyutlu bir görünüm yakalanmıştır. 18. yüzyılda mimariye Barok ve Rokoko ayrıntılar damgasını vururken, 19. yüzyılda antik medeniyetleri referans alan Ampir üslup benimsenmiş ve eserler revivalist bir yaklaşımla yeniden yorumlanmıştır. XIX. yüzyıl ortasından sonra devinim Eklektik adı verilen seçmeci kimlikle devam etmiş ve eserlerde Neogotik, Neorönesans, Neobarok, Neoklasik ve Oryantalist sanat bir arada izlenmiştir. 20. yüzyılın ilk on yılı da dâhîl bu üsluplarla beraber Art Nouveau ve Art Deco akımları da kendini hissettirmiş ve dönemin mimari anlayışı bu üsluplarla şekillenmiştir. Osmanlı Devleti’nin var olan kaliteli sanat birikimi, bu akımlarla harmanlanarak sentez bir sanat dili oluşmuştur. Başta başkent İstanbul’u saran bu yeni sanat dili sonrasında tüm Anadolu’ya yayılmıştır (Önal & Köşklü, 2020: 722; Önal, 2021c: 182). Batılı akımların değişime uğrattığı sanat dili için ayrıca bk. (Kuban, 1954; Tanyol, 1982: 163-171; Batur, 1985: 1043-1061; İnci, 1985: 223-236; Arık, 1999: 247-264; Eyice, 1992: 158-162; Ögel, 1992: 269-280; Eriş, 2014: 593-605; Eyice, 2014: 284-309; Kuban, 2016: 517-521; Halıcı, 2020: 577-628). İlk etkilenen ve uygulama alanına dönüştürülen alanlardan biri olan mezar taşları, başkent örneklerinin yanı sıra Trabzon gibi Anadolu’nun diğer kentlerinde de aynı doğrultuda ilerlemiştir.

meyveleri” arasında imgenenmektedir. Yaprak ve meyveleriyle beraber kullanımı “bereket” ikonografisine açılan asma ağacı, Hristiyanlıkta şarap yapımı sebebiyle kutsal sayılan üzümün, İslâmî toplumlarda Hz. Muhammed’in “haram” dediği yasağı hatırlatmak için de bezeme unsuru olarak seçildiğini düşündürmektedir (Akurgal, 1995: 142; Bakırcı, 2005: 106; Cantay, 2008: 32-64).

İncelenen mezar taşlarının bezemesinde kullanılan çiçek betimlemelerinde Allah’ı simgeleyen gonca gül ya da Hz. Muhammed’i simgeleyen açmış gül (Çap, 2018: 467) (1a, 1b, 2b, 6a, 6b, 7b, 8a, 8b, 11, 12), dört ya da beş çanaklı mine (2b, 6a, 7b, 12), sayı değerleri bakımından “Allah” ve “hilal” ile özdeşleştirilen lale (Eker, 2014: 26-27; İrepoğlu, 2017: 41; Ünver, 1971: 265-284) (1b, 2b), Türk sanatında lale kadar yaygın kullanım alanı bulan ve tevazunun simgesi olan karanfil (Ünver, 1967: 7) (1b, 2b) ve çan çiçeği (1a) tercih edilmiştir.

Barok üslubun coşkulu etkisiyle beraber süsleme sanatında pek çok değişik kullanımına rastlanan C kıvrımları, araştırmaya konu edilen mezar taşlarında hem motifi kenarlardan sınırlandırıcı ve kavisleri belirleyici (1a, 1b, 6a, 11) kullanımıyla hem de aralarda bulunan çubuklarla birbirine geçirilen akıcı süslemelerde (1a, 1b) ve bağlayıcı unsur olarak motif aralarında (1a) görülmektedir. Yine geometrik kurgulu süslemelerde ışınsal dağılım gösteren madalyon (7a, 7b) ve ay-yıldız (11) kullanımı kapsama alınan eserlerde ünük kullanımlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ampir üslup ile beraber yeniden kullanılmaya başlanan antik döneme atıfta bulunan motiflerden istiridyeye (1a, 2b), girland (6a, 10) ve bereket boynuzu (3b) incelenen eserlerde de görülmektedir. “Yeniden doğuş” ve “ikinci hayat” kavramlarıyla sembolize edilen (Yılmaz, 2005: 7-11) istiridyenin (deniz kabuğu), bereket ve zenginliği simgeleyen bereket boynuzu ve girlandın (Altier, 2018: 25-32; Altier, 2021: 377-406), süsleme programında tercih edilen motiflerin arasında olması, sanatçının motif seçiminde rastgele davranmadığını ve ölüm, yeniden hayat bulma, âhîret inancı gibi ikonografik anlamlarına dikkat ettiğini göstermektedir. Mezar taşlarında ki kullanımlarında istiridyelerin içinde inci tanelerine yer verilmesi saflık, günahlardan arınma ve yeniden doğarcasına öteki dünyaya gitme anlamlarına karşılık gelirken, girlandların kadın mezar taşlarında gerdanı belirler akımla kullanıldığı dikkat çekmektedir. Hatta Şatırzâde Süleyman Bey’in Zevcesi Nefeza Hânım’ın başucu şâhîdesinde (6a) girlandın içine doğru sarkan kabara gerdanlık olarak işlenmiş, zenginlik, bolluk, bereket sembolüne dönüştürülmüştür.

Nesneli süsleme motifi olarak kullanılan çapa (4a, 5a), meslek belirlemeye yönelik sembolik bir anlam ifade ederken; Batılı sanat üsluplarının derinlik, gerçekçilik, akıcılık, dinamizm ve kullanıldığı alana canlılık getirme anlayışına en uygun motiflerinden perde-püskül (2a, 2b) ve fiyonk (1a, 2a, 6b, 7b, 9b, 12) Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi haziresinde bulunan mezar taşlarına aktarılan tekstil motifleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mezar taşlarında malzeme ve teknik birbirine benzer özelliklerle ele alınmıştır. Uzun ömürlü olması sebebiyle mermer malzeme tercih edilmiştir. Kitabelerde oyma tekniği, süslemelerde alçak ve yüksek kabartma teknikleri kullanılmıştır.

Detayları verilen mezar taşları, başta Trabzon'daki diğer hazire ve mezarlıklarda bulunan mezar taşları (Ölçay, 2004; Yer, 2004; Gedikli, 2010; Eren, 2011) olmak üzere Rize (Hanoğlu, 2015), Ordu (Çelik, 2012; Tali 2018: 371-408), Giresun (İltar, 2005), Samsun (Nefes, 2002), Sinop (Yeni, 2009), ve Safranbolu (Biçici, 2008: 297-324) gibi Karadeniz Bölgesi illerindeki mezar taşları ile yakın benzerlikler göstermektedir. Hem form hem de tezyini unsurlarıyla, işleniş tekniği ve motif dağarcığıyla Batılı unsurlarının en kaliteli örneklerinin bulunduğu başkent İstanbul'un (Laqueur, 1997) ve başkent sanatının sıkı takipçileri olan İzmir (Yılmaz, 2013), Aydın (Varol, 2019), Bursa (Çetinaslan, 2014), Antalya (Gedik, 2015), Balıkesir (Gökler, 2017), Konya (Kara & Danışık, 2005) gibi kentlerde olduğu gibi pek çok ilin mezar taşlarıyla da paralellik göstermektedir (Tablo 3).

Tablo 3. Anadolu Mezar Taşlarına Örnek¹⁸

¹⁸ a. Rize (Hanoğlu, 2018: 341), b. Ordu (Tali, 2018: 407), c. Giresun (İltar, 2005: 294), d. Samsun (Nefes, 2002: Resim 140), e. İstanbul (Yarış, 2015: 638), f. İzmir (Biçici, 2009: 145), g. Antalya (Gedik, 22), h. Balıkesir (Gökler, 2017: 638).

Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi haziresinde bulunan mezar taşları üzerinde usta ismine ya da monogramına yer verilmemesi eserlerin kimler tarafından yapıldığını bilinmezliğe sürüklese de 19. yüzyılda Trabzon'un sanat ve mimarisinin başkent eserlerini takip ettiği açıktır ve mezar taşları için de geçerlidir. Bu durum önemli bir ticaret ve liman kenti olan Trabzon'a bu taşların sipariş üzerine getirildiğini ya da İstanbul'dan getirilen şablonlarla mahalli merkezlerde üretildiğini düşündürmektedir (Eren, 2020: 359).

Sonuç

Anadolu, mezar taşları açısından zengin bir ülkedir. Mezar taşları, yapıldığı dönemin mimari ve sanatsal özelliklerinin yanı sıra üzerinde bulunan kitabe manzumeleri ile dönemin edebi anlayışını, manzumeleri yazan şairlerin isimlerini bildirmesi açısından da kayda değer belgelerdir. Dönem içinde yaşamış kişilerin isimlerini, mesleklerini, soy bilgilerini ve ölüm sebeplerini aktaran bu taşlar, Allah'a yakarış, serzeniş, ölümü hatırlatma ve ibret alma cümleleri ile manevi bir görev de üstlenmişlerdir. Üzerinde bulunan kitabeler ile dönemin yazı türleri hakkında fikir verirken, seçilen bitkisel, geometrik ve nesnel motifleriyle dönemin beğenisini ve sanat algısını aktarmaktadır. İnsanoğluna ölümün gerçekliği, yaşamın sonluluğu ve kısalığı ile ilgili mesaj veren mezar taşları, kişilerin manevi dünyasında ki "cennet" arzusuna dokunuşların yapıldığı alanlardır aynı zamanda.

Mezar taşları açısından zengin bir birikime sâhîp olan Trabzon'da bulunan Boztepe Âhî Evren Dede Camii ve Türbesi haziresindeki 21 mezar taşı, yapılmış olduğu (1812-1910) dönemin malzeme, teknik, form ve süsleme özelliklerini göstermesi bakımından kentin önemli eserleri arasındadır. Kaliteli mermer malzeme üzerine işlenen kitabeleri, başlık tipleri, gövde formları ve ustaca işlenmiş tezyini unsurlarıyla dönemin başkenti İstanbul ve İstanbul'u sıkı takip eden modern kentlerin mezar taşlarıyla yakın benzerlikler göstermektedir. 19. yüzyılın önemli liman ve ticaret kentlerinden biri olan Trabzon'un sanat birikimi, mimari ve diğer alanlarda olduğu gibi mezar taşlarında da başkent üslubunu yansıtmaktadır.

Toplumsal hafızanın zengin ürünleri olan mezar taşları, günümüzde maalesef yapıldığı dönemdeki kadar değer görmemekte ve gerektiği şekilde korunamamaktadır. Yok olmaya ve tahribata en açık eserler arasında olan mezar taşları bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde müdahaleye maruz kalmaktadır. Doğal bir açık hava müzesi olan mezarlık ve hazirelerde bulunan bu tarihi belgelere sâhîp çıkmak ve zamanın yok edici etkisine direnmelerini sağlamak medeniyetin her bireyi için önemli bir görevdir. Çünkü Ahmet Süheyl Ünver'inde altını çizdiği gibi; "*Mezar taşlarını sevmek medeniyeti sevmektir*".

Kaynakça

- AKURGAL, E. (1995). *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- ALP, Ö. (2009). *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kültürel Sembollere Giriş*, Ankara.
- ALTIER, S. (2018). "Bir Motifin Peşinden: Osmanlı Sanatında Bereket Boynuzu", *History Studies* 10(7): 21-57.
- ALTIER, S. (2021). "Osmanlı Süsleme Sanatlarında Girland", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2): 377-406.
- ARIK, R. (1999). "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarisine Bir Bakış", *Osmanlı Ansiklopedisi*, X, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 247-264.
- BACQUE-GRAMMONT, J. L & LAQUEUR, H. & VATİN, N. (1990). "Tarihsel Kaynak Olarak Osmanlı Mezarlıkları, Uygulanan Yöntemler ve Bilgisayarda Yapılabilecek İşlemler", *Erdem*, 6 (16): 210-214.
- BAKIRCI, N. (2005). *Mevlevi Mezar Taşları*, İstanbul.
- BAL, M. A. (2011). "Trabzon'un Rus Donanması Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri (1914-1916)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVII (81): 545-576.
- BAL, M. A. (2016). "Trabzon'da Yok Olan Tarihi Müslüman Mezarlıkları ve Bunların Trabzon Şehir Kültürüne Etkileri", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon'da Dini Hayat Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (II): 687-710, Trabzon: Trabzon Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- BAŞ, M. (2012). "Anadolu'nun Türkleşmesinde Âhîler ve Trabzon'da Bir Âhî: Âhî Evren Ebu'l-Hasan El-Hakayık", *Mimar Sinan Uluslararası Proje Olimpiyatları Türk Dünyası Mühendislik Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri*, 441-446.
- BATUR, A. (1985). "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, IV, İstanbul: İletişim Yayınları, 1043-1061.
- BELGE, H. (2018). *Trabzon Mezarlıkları ve Mezar Anıtları*, (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- BERK, S. (2006). *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları-Zamanı Aşan Taşlar*, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- BİÇİCİ, H. K. (2008). "Safranbolu Yörük Köyü Mezarlığında Bulunan Mezar Taşları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 297-324.
- BİÇİCİ, H. K. (2009). "Tire Müzesi'nde Bulunan Süslemeli Mezar Taşlarından Bazı Örnekler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 50(1): 109-150.
- B.O.A., (1275, 10, 12), A.]DVN. MHM. Kutu: 28, Gömlek: 78.
- CANTAY, G. (2008). "Türk Süsleme Sanatında Meyve", *Turkish Studies*, 3(5): 32-64.

- ÇAKMAKOĞLU KURU, A. (1997). "Orta Asya Türk Sanatında Palmet ve Lale Motiflerinin Değerlendirilmesi Hakkında Bir Deneme", *Bellekten*, 61 (230): 37-42.
- ÇAL, H. (2015). "Türklerde Mezar – Mezar Taşları", *Aile Yazıları*, 8: 295-332, Ankara: TC. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları.
- ÇAP, S. (2018). "Tasavvufta Gül Sembolü ve Gül İle İlgili Telakkinin Oluşmasında Uydurma Hadislerin Rolü", *Bilimname XXXVI*, 2018/2: 455-498.
- ÇELİK, B. (2012), *Ordu İli Ünye İlçesi Hacı Osman Ağa Camii Haziresindeki Mezar Taşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- ÇETİN, O. (2021). "Eski Türk İnanç Sistemi İle Osmanlı Mezar Taşlarının Etkileşimi", *Türk Ekini*, 8: 86-109.
- ÇETİNASLAN, M. (2014). *Taşların Dili, İnegöl Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Bursa: İnegöl Belediyesi Yayınları.
- DELİKGÖZ, Ö. & ALIÇ, F. (2010). "Osmanlı İstanbul'unda Bulunan Bazı Müslim ve Gayrimüslim Mezarlıklarındaki Kimi Semboller", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 113-131.
- DEMİRİZ, Y. (1979). *Osmanlı Mimarisinde Süsleme I Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul.
- DÜZENLİ, H. İ. (2008). "Sedat Çetintaş Trabzon'da, Yıl 1937", *Arredamento Mimarlık Dergisi*, (214): 98-105.
- EKER, İ. (2014). "Anadolu'da Lale Kültürü", *Bağbahçe Dergisi*, Temmuz-Ağustos, 24-25.
- EMİR, O. (2016). "Trabzon'da Önemli Bir Kült Merkezi: Boztepe Nâm-I Diğer Mithra/Mithrion Dağı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (21): 27-50.
- Eren, S. (2011). *Trabzon İli Gülbahar Hatun ve Tavanlı Camii Hazireleri ile Küçük İmarek Mezarlığı'ndaki Mezar Taşları*, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- EREN, S. (2020). "Trabzon Küçük İmarek Mezarlığı'ndaki 19. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6 (11): 345-363.
- ERİŞ, M. (2014). "Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Hareketleri", *Türkler Ansiklopedisi*, XIV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 593-605.
- EYİCE, S. (1992). "Batılılaşma", *İslam Ansiklopedisi*, V, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 158-162.
- EYİCE, S. (2014). "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", *Türkler Ansiklopedisi*, XV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 284-309.
- GEDİK, S. (2015). "Ormana Mezar Taşları", *İbradı Tarih Kültür Sanat Edebiyat Dergisi*, Haziran: 6-72
- GEDİKLİ, İ. (2010). *Akcaabat Yöresindeki Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- GOLOĞLU, M. (2000). *Trabzon Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları.

- GÖK, D. (2018). *19. Yüzyıl Osmanlı Mimarisinde Bezeme Sanatının Gelişimi: Bursa Emir Sultan Cami Bezemeleri Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- GÖKLER, B. M. (2017). *Balıkesir Mezar Taşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- GÜNDOĞDU, H. (1993). "İkonografik Açından Türk Sanatında Rûmî ve Palmetler", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar Güner İnal'a Armağan*, 197-211. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- GÜVEN, A. (2002). "Trabzon Ayanlarından Şatiroğlu Osman Ağa'nın Bölgedeki Faaliyetleri (1808-1830)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (3-5 Mayıs 2001) Bildirileri*, I: 345-348.
- HALICI, E. (2020). "XVIII. – XX. Yüzyılda Osmanlı Sanat Ortamı", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)* 69: 577-628
- HANOĞLU, C. (2015). *Batılılaşma Dönemi Rize Mezar Taşları*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- HANOĞLU, C. (2018). "Rize'de Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşlarına Genel Bir Bakış", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, 291-344.
- İLTAR, G. (2005). *Giresun İli Sâhil Şeridindeki Mezar Taşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İREPOĞLU, G. (2017). *Lale: Doğada, Tarihte, Sanatta*, İstanbul.
- KARA, H. & DANIŞIK, Ş. (2005). *Konya Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Konya: Meram Belediyesi Yayınları.
- KUBAN, D. (1954). *Türk Barok Mimarisi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- KUBAN, D. (2016). "Rokoko Bezeme ve Barok", *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 517-521.
- LAQUEUR, H. P. (1997). *Hüve'l Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- NEFES, E. (2002). *Samsun Yöresinde Bulunan Mezar Taşları*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- ÖGEL, S. (1992), "18. ve 19. Yüzyılların Osmanlı Camilerinde Geleneksel Anlama Katkıları", *Semavi Eyice Armağanı İstanbul Yazıları*, İstanbul: Türkiye Turing Ve Otomobil Kurumu Yayınları, 269-280.
- ÖLÇAY, H. (2004). *Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığı 19. Yüzyıl Kadın Mezar Taşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ÖNAL, R. Ç. & KÖŞKLÜ, Z. (2020). "Trabzon'da Geç Dönem Osmanlı Camilerinde Ahşap Mihraplar", *Sanat Tarihi Dergisi*, 29/2, 707-743.

- ÖNAL, R. Ç. (2021a). "Trabzon Of İlçesinde Ahşap Vaaz Kürsüleri", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, (71): 441-478.
- ÖNAL, R. Ç. (2021b). *Trabzon Mihrapları*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- ÖNAL, R. Ç. (2021c). "Trabzon/Araklı'da Geç Dönem Osmanlı Camii Mihraplarında Tipoloji ve Bezeme", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 7/13, 180-198.
- ÖZCAN, A. (1999). "İstabl", *İslam Ansiklopedisi, XIX*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 203-206.
- SARI, İ. (2016). *Âhî Evren ve Âhîlik: Âhîlik Türklerin "Rönesansıdır"*, İstanbul: Net Medya Yayıncılık.
- ŞAHİN, İ. (2020). "Âhîliğin Trabzon'daki İzleri", *I. Uluslararası Karadeniz Tarihi Sempozyumu (12-14 Aralık 2019) Bildiriler Kitabı*, 111-124.
- ŞEVKET, Ş. (2013). *Trabzon Tarihi*, (Haz. İsmail Hacifettahoğlu), Trabzon: Kurtuba Yayınları.
- TALİ, Ş. (2018). "Ünye Çamlık Feneraltı Mezarlığı Mezar Taşları ve Kitabeleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 45, 371-408.
- TANYOL, C. (1982). "Tanzimat ve Getirdikleri", *Cavit Orhan Tütengil'e Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 163-171.
- TORLAK, H. (2011). "Anadolu Kültüründe Defne Ağacı", *Yolculuk Dergisi*, 79, <https://semrabayraktar.blogspot.com/2013/08/anadolu-kulturunde-defneagaci.html>.
- TURGAY, A. Ü. (1994). "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, 45-73, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- ÜNVER, A. S. (1967). "Çiçek Tarihimizde Türk Karanfilleri", *Türk Etnografya Dergisi*, IX, 5-12.
- ÜNVER, A. S. (1971). "Türkiye'de Lale Tarihi", *Vakıflar Dergisi*, IX, 265-284.
- VAROL, A. (2019). Aydın Kuşadası Adalızade Mezarlığı Osmanlı Mezar Taşları, (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- YARIŞ, S. (2015). Üsküdar'da Yer Alan Bir Grup Cami Haziresindeki Mezar Taşları, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- YENİ, Ö. (2009). *Sinop Arkeoloji Müzesi'nde Sergilenen Türk - İslam Dönemi Mezar Taşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- YER, K. (2004). *Trabzon Sülüklü Şehir Mezarlığındaki 18. Yüzyıl Mezar Taşları*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- YILMAZ, E. (2013). *İzmir -Ödemiş'teki Türk İslam Devri Mezar Taşları*, (Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- YILMAZ, Ö. (2015). "Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, (18): 213-244.
- YILMAZ, S. (2005). *Osmanlı Mimarisinde İstiridye Formu*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- YÜKSEL, M. (2000a). *Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeleri – I*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları – No: 58.
- YÜKSEL, M. (2000b). *Trabzon'da Türk İslam Eserleri ve Kitabeleri – II*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları – No: 58.
- YÜRÜK, E. (2016). “18. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon'da Etkin Bir Ayan Ailesi: Şatırzadeler”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23: 29-42.